

Сокушева Ж.

**КУБАНЫЧБЕК МАЛИКОВДУН «БАЛБАЙ» ПОЭМАСЫН ТАРЫХ САБАГЫ
МЕНЕН БАЙЛАНЫШТЫРЫП ОКУТУУНУН ЖОЛДОРУ**

Сокушева Ж.

**ПУТИ ОБУЧЕНИЯ ПОЭМЫ «БАЛБАЙ» КУБАНЫЧБЕКА МАЛИКОВА
В УВЯЗКЕ С УРОКОМ ИСТОРИЯ**

Sokusheva Zh.

**THE WAY OF THE POEM "BALBI" KUBANYCHBEK MALIKOV
IN CONJUNCTION WITH THE HISTORY LESSON**

УДК: 374/77

Бул макалада К.Маликовдун «Балбай» поэмасын тарых сабагы менен байланыштырып окутуунун натыйжалуу методикасы ырааттуу түрдө берилген. Элдик оозеки чыгармалардагы Балбай баатыр туурасындагы тарыхый материалдардын архивдик туура такталган материалдар дал келгени көрсөтүлүп чыгарманын чындык менен айкалышы далилдүү даталар менен берилген.

В этой статье последовательно излагается оптимальная методика проведения уроков по литературе и указывается соответствие историческим событиям в поэме «Балбай» К.Маликова. В устных произведениях народов про Балбай баатыр сохраняется соответствия исторических дат с архивными материалами.

In this article series describes the optimal methodology for conducting lessons in literature and indicates compliance with historical events in the poem "balbal" K.Malikova. In oral works peoples about Balbal Baatyr maintain an appropriate historical dates with archival materials.

Окуучулар үчүн гана эмес, жалпы коомчулук, анын ичинде тарыхчылар үчүн да толук такталбаган нерсе – Балбайдын туулган мезгили.

Бул тууралуу тарыхчы Р.Жолдошов мындай жазат: «Балбайдын 19-кылымдын башы чендерде туулгандыгын тактагандан кийин, анын так туулган жылын иликтөөгө жооп берүүчү маалыматтар... элдик санжыраларда гана кездешет. Эл оозунан Балбай жөнүндөгү көптөгөн аңыз-уламыштарды алгачкы жыйноочулар чогултуп башташкан. Алардын катарына 1903-жылы К.Байжан уулунан К.Мифтаков, 1923-жылы Б.Солтоноев, 1925-жылы Ж.Сарык уулунан О.Мамыркан уулу, 1927-жылы А.Бокобай уулунан К.Карасай уулу ж.б. жазып калтырышкан кол жазмаларды атасак болот. Алардын айрымдарында, мисалы, Жакшылык Сарык уулунун айтуусунда Балбай 1812-жылы Ысыккөлдө туулган («Балбай түрлүү ырлар» - УИА. КЖФ. Инв.№33). Белек Солтоноев да дал ушул «1812-жылы Балбай туулганда ак челге оролуп түшкөн» деп жазып, анын 1854-1855-жылдары 42 жашта болгондугу жөнүндөгү жогорудагы эскерилген элдик ырды кагаз бетине түшүргөн («Балбай» - УИА. КЖФ, инв. №464/1864, - 5-б.).

Элдик оозеки маалыматтардагы Балбай Эшкочо уулун 19-кылымдын баш чендеринде туулгандыгын көрсөткөндүктөрүнүн архивдик документтер менен туура келиши, санжыралык 1812-1813-жылдар чындыкка жакын деген тыянакка алып келет»

(Жолдошов, 1999: 14-апр.), – деп айтып, анын туулган жылы 1792-жыл деп, 1992-жылы туулган күнүнүн 200 жылдыгын белгилөө туура эместигин фактылар менен далилдеп, болжолу 1812-жылы туулуп, 1867-жылы сентябрь айында болжолу 55 жашында каза болгон дейт.

Ошондуктан окуу китебиндеги Балбайдын 1791-жылы туулган деп жазылып калганын (Асаналиев, Байгазиев, Жигитов, Иманалиев, 1996: 204-205) да чыгармачылык менен түзөтүү зарыл.

Жазуучу Эрнис Турсуну 1791-жылы төрөлгөн деп тактык киргизет (Кыргыздар, 2004: 251).

Эгер бул багытта мугалим дагы конкреттүү табылгаларга, тарыхый булактарга таянып изилдөө жүргүзсө, анын сабагынын изилдөөчүлүк мазмуну дагы терең болмок.

Бир катар мугалимдердин тажрыйбалары, мисалы Эл мугалимдери М.Байымбетов, Б.Исаков, Б.Батыркулов мына ушундай такталбаган тарыхый учурлар болуп калган кезде ошол нерселерди тактоо үчүн сөзсүз окуучулардын жардамына таянышканын жазып жүрүшөт. Окуучулардын айрымдарынын ата-энелеринин колунда, айылдагы санжырачыларда, жакын жерлердеги китепканаларда, музейлерде мугалимде жок материалдар болуп калышы мүмкүн. Эгер балдар ошол материалдарды таап келип, сабакта мугалимдин маалыматын тактаса, же кошумчаласа, муну абдан кубануу менен тосуп алууга болот.

Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунда Оргочор айлында мугалим, санжырачы К.Жетимишбаев түзгөн аймактаануу музейи бар. Ал жердеги айрым материалдар атүгүл Бишкектеги адис окумуштуулардын колунда жок, мисалы, ошол эле Балбай тууралуу материалдар, анан окуучулар ал жердеги жаңы маалыматтарды таап келсе мугалим алар менен сөзсүз иштешүүсү зарыл.

Деги эле кыргыз мектептеринин бир кемчилиги – окуу китептеринде, илимий адабияттарда кездешпеген жергиликтүү материалдарды окуучулардын өз ара изилдеп таап, сабакта пайдалануусуна анчалык маани бербегендик. Ал эми орус жазуучуларына, ошол эле Л.Н.Толстойго, А.С.Пушкинге, А.П.Чеховго, М.А.Шолоховго, С.Есенинге, Н.Рубцовго, В.М.Шукшинге ж.б эл ичинде жүргөн сүрөткерлерге байланыштуу материалдардын бир тобун мектеп

окуучулары таап, жыйнап, жарыялап, илимге киргизген.

«Адабий билим берүүдө, – деп жазат педагогика илимдеринин кандидаты, методист Ү.Култаева, – окутуунун кандай гана каражаты (окуу китеби, көргөзмөлүүлүк, техникалык каражаттар ж.б.), методу, ыкмасы, формасы мыкты болбосун, көркөм чыгарманын текстин билбей туруп, максатка жетүүгө мүмкүн эмес. Чыгарманын текстин мыкты билген мугалим гана окуучуну адабий билим менен камсыз кыла алат. Чыгарманын текстин мыкты билген окуучу гана өз алдынча ойлоону, өз пикирин айтуу, көркөм адабияттын эстетикалык рахатын сезүү, жандүйнөсүн тазартуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Демек, адабий билим берүүнүн борбордук проблемасы чыгарманын текстти менен иштөө болуп эсептелет.

Адабият сабагындагы эң негизги кемчилдиктердин бири – окуучулардын кебинде (сүйлөө, жазуу) даяр пикирлерди жаттап пайдалануусу. Көбүнчө окуучулар окуу китебинде айтылган ойлорду кайталоо менен чектелишет. Чыгарманы талдоонун ордуна сюжеттик окуяларды айтып берүү (албетте, автордун деңгээлинде эмес, андан төмөн) менен чыгарманын нарк-насилин төмөндөтүп жиберишет. Ошондуктан адабият сабагында көркөм чыгарманы талдоонун мааниси чоң. Ал эми талдоо үчүн чыгарманын текстин терең өздөштүрүү талап кылынат. Окуучуларды чыгарманын текстин өздөштүрүүгө кызыктыруу иши да оңой-олтоң иш эмес» (Култаева, 2006: 57-58).

Окумуштуу белгилегендей адабиятты окутууда эң негизги нерселер:

1. Чыгарманын текстин менен иштөө, текстин окуучуларга бүткүл тереңдиктери менен, подтексттери менен жеткирүү.

2. Көркөм чыгарманы бүкүлү (целостный) талдоо

Мугалимдин бүтүндөй чыгармачылык ишмердүүлүгү, окуучу – мугалим аракетин, устаттын окуу-методикалык колдонмолорду пайдалануусу ушул эки нерсеге байланууга, ошолордон келип чыгууга тийиш.

Тилекке каршы, биз мектеп практикасынан аўдап байкаган нерсе – жогорку класстарда чыгарманын текстин талдоо жумуштары, ал эми ортоңку класстарда көркөм чыгарманы ар тараптуу талдоо жумуштары өксүп келет.

К.Маликовдун «Балбай» поэмасын окутууда да мына ушул эки нерсе – көркөм текстин өзүнчө талдоо жана жалпы чыгарманы ар тараптуу анализдөө жумуштары бирдей жүрүшү керек.

Албетте, жогорудагы эки нерсе – бири-биринен бөлөк калган эки башка көрүнүш эмес, алардын бирисиз бири жок.

«Балбай» поэмасын тарых предмети менен байланышта окутууда да мына ушул көркөм текстин талдоо жана чыгарманы ар тараптуу анализдөө жумушу айкалыштырылып жүргүзүлүшү керек.

Тексти талдоо жумуштарынын колго жакшы алынбай жүрүшүнүн бир себеби – окуучулардын, а түгүл айрым мугалимдердин да колунда текстин жоктугу. Мисалы, ушул эле К.Маликовдун «Балбай» поэмасынын биринчи басылышы китепканалардан жана элден кайра жыйналып алынган, экинчи басылышы аз гана нускада чыккан, эл эми мектеп хрестоматиясынын (Кыргыз адабияты. 10-класстар үчүн хрестоматия, 2005:216) чыкканын да көпчүлүк мектептер билбей эле калган, себеби бул китеп аларга жеткирилген эмес, анан калса ал жерде үзүндүлөр гана берилген.

Мына ошондуктан мугалим текст менен камсыздоонун башка жолдорун издеп таап, окуучуларга жеткирүүгө милдеттүү.

Текст менен таанышуу мындайча улантылат:

Жаз күнү... эл жайлоого көчүп жаткан,
Келгин куш алда кайдан жетип жаткан
Бугунун башын билген хан Боромбай,
Жайлоодон эл алдында орун баскан
Боромбай, Зарыпбек менен Тилекматтар
Желиккен жез таңдайлар баш курашкан.
Кол курап Төрөкелди келген эле,
Ормонго кантип жатсын кун куубастан.
Кабакты чыгып алат хан Боромбай,
Эмне үчүн олтура албайт, капаттанбай
Кычырайт, Балбай десе азуу тиши,
өзнөн башкаларга назар салбай.
«Ормондун кунун кандай бердирсем» деп
Жоопко жан талашат, жол табалбай.

«Хан Ормон өз уулума кызын берген,
Ормондон башыма бак, дөөлөт келген.
Зарыпбегим! Кун доолаган Төрөкелди,
Кай кезде, колун үзгөн деги сенден?
Эбактан өтмө катар сөөк элек,
Кудайым каалап бизге ырыс берген.
Кандайча кун төлөбөй кутулабыз,
Хан Ормон каза тапса биздин элден?»

Мына ушул текст окулгандан кийин, деги эле чыгарманы үйрөнүү процессинде сөздүк жумуштарын жүргүзүүгө, өзгөчө тарыхый чыгармаларда тарыхый инсандардын ким экендигин билүүгө маани берүүнүн зарылдыгы келип чыгат. Окуучу эгерде тарыхый чыгармадагы тарыхый личностторду ар тараптуу андап билбесе, алардын тарыхтагы ордун «көрө албаса» анда анын чыгарманы өздөштүрүү деңгээли өтө төмөн болот.

Биздин сунуш кылган ыкма боюнча жогорудагы ыр саптары окулгандан кийин ошол жерде сөз болгон тарыхый инсандар тууралуу мурда алган билимдерин пайдалануу милдетин койгонбуз. Ошондо эксперименталдык класстын окуучуларынын 28%ы Боромбай, 98%ы Зарыпбек, 31%ы Тилекмат, 23%ы Төрөкелди, 18%ы Ормон тууралуу маалыматтарга ээ эместигин, демек тарых сабагынан өтүлгөн материалдарды унутуп калгандыгын, же эстей албагандыгын көрсөткөн. Анан аларга бул каармандар тууралуу жамаатташып маалымат жазуу

тапшырмалары берилди. Ошондо жалпы мүнөздүү, типтүү тарыхый маалыматтар төмөнкүдөй болду.

Боромбай – бугу уруусунун манабы, Бекмурат уулу. Ысыккөлдө жашаган, казак окумуштуусу Чокан Валиханов менен жолугушуп, ага «Манасты» айттырып берген. Туулган жылы такталбаган, 1858-жылы каза болгон. 1843-жылы Жуку суусунун боюна чеп салдырган. 1844-жылы Орусия өкмөтүнүн Сибирдеги өкүлдөрүнө бугу уруусун өздөрүнүн кароосуна алгыла деген кат жазып, киши жиберген. Сарыбагыштар менен чабышууга катышып, уруулук ыйкы-тыйкылыктан кутулуунун жолу орустарга кошулуу деп чечкен.

Ал жиберген бугу элчилери 1853-жылы сентябрда Омскиге келет, ошол жерде алар 1855-жылы 17-январда Орусиянын букаралыгына өтөбүз дешип ант беришкен.

1953-жылы Боронбай Орусиянын полковник аскер чинин алган. Ал Орусияга ыктаган бугу уруусунун камы үчүн күрөшкөн, кыргыз-казак элдерин ынтымакка чакырган кыраакы инсан болгон.

Зарыпбек тууралуу окуучулар маалымат бере алган жок.

Тилекмат – Жылкыайдар уулу, элдик дипломат катары таанылган адам. Ысыккөлдүн тескей жагында жашаган. Көпчүлүк уруулук чабыштарда, ыйкы-тыйкылыктарда жараштыруу үчүн ушул кишини алып барышкан. Чечен, сөзмөр киши болгон. Азыркы Кытайдын, ал кездеги Чыгыш Түркстандын аймагындагы Жети-Шаар мамлекетинин башчысы Йакуб бек менен сүйлөшкөн, чагараларды тактоого катышкан.

Төрөкелди – Абайылда уулу. 1798 же 1799-жылдарда туулуп, 1868-1870-жылдарда каза болгон. Уруусу – сарыбагыш, Кочкор жерин жерлеген. Ормондун кол башчысы, баатыр жигит, балбан, майышпас инсан. Казактардын Кененсары баш болгон жоолорду талкалаган. Казактарга колго түшүп, Жантай хан ортого түшүп бошоткон.

1854-жылы бугулар менен Ормондун кунун кууп сарыбагыштарга каршы урушка кирген.

Элдик уламыштар боюнча 1855-жылдарда Балбайга каршы жортуулга чыгып, ошол жерде аттан жыгылат да, буту сынат. Туткунга түшүп, буту жаңы

бүтүп келе жатканда Балбай анын бутун дагы эки мертебе сындырат.

1858-жылы туткундан бошотулган. 1865-жылы Орусиянын бийлигинин алдында алсыз экендигин мойнуна алган.

Ормон – Ныязбек уулу. Хан деп айтылат. Уруусу – сарыбагыш. 1791, же 1792-жылдары туулуп, 1854-жылдары каза табат. Аны Түндүк кыргыздарынын бир топ уруулары: сарыбагыштар, бугулар, саяктар, солтолор, кушчу, саруу, чериктер азыркы Балыкчы шаарына жакын жерде ак кийизге ороп, хан көтөрүшкөн. Өзүнчө мамлекет түзүүгө аракети болгон, өз туусу, колбашчысы – аскер министри (Ормон), кеңешчиси (Жантай) дайындалган.

Чүй жеринде казак Кененсарынын колун талкалаган. Бул согуштагы ыкмасы – «Ормон опуза» деген ат менен эл оозунда айтылып калды. 19-кылымдын орто ченинде Кокон бийлигине каршы көтөрүлүп, убактылуу жеңишке да жетишкен.

1854-жылы жайында ордо оюнунан чыр чыгып, сарыбагыш уруусу менен бугу уруусунун бир топ жылдарга созулган чабышы башталган.

Ормон хандын бийлигине бугулар баш ийбей, Ормон алар менен согушка аттанып чыгып, мына ошондон колго түшүп, өлтүрүлгөн.

Чыгармада кездешкен башка тарыхый личносттор, жер-суу аттары тууралуу да ушундай маалыматтарды окуучулар жаматташып, мугалимдердин жардамы менен алар тууралуу тактап, толуктап чыгат.

Жогорудагы тарыхый маалыматтар тарыхый поэмаларды үйрөнүүнүн алгачкы этаптарынан болот.

Адабияттар:

1. Жолдошов Р. Балбай баатыр канча жашта? // Эркинтоо, 1999,14-апр.
2. Иманалиев К. «Балбай» поэмасы // Асаналиев К., Байгазиев С., Жигитов С., Иманалиев К. Кыргыз адабияты: Орто мектептердин 10-классы үчүн окуу китеби. – Б.: 1996.-204-205-б
3. Турсунов Э. Балбай батыр // Кыргыздар: т'з. Жусупов К., Иманалиев К. 10 томдук, 6-т.-Б.: 2004.-251-б
4. Култаева У. Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы. – Б.: 2006.- 57-58-б.
5. Кыргыз адабияты. 10-класстар үчүн хрестоматия. Т'зг-гандыр Муратов А., Асранкулова Б.- Б.: 2005.- 216-б

Рецензент д.пед.н., профессор Ишкеев Н.